

SZEMLE

ZOLTÁN ANDRÁS SZAVAK, SZÓLÁSOK, SZÖVEGEK. NYELVÉSZETI ÉS FILOLÓGIAI TANULMÁNYOK Budapest, Lucidus Kiadó, 2005. 273 p.

Zoltán András, a budapesti egyetem keleti szláv és balti nyelvi és filológiai tanszékének (ez az egykori orosz tanszék) vezetője már több kötetet is szerkesztett, ezeket nemegyszer módunkban volt ismertetni. Ebben a kötetben különböző folyóiratokban megjelent tanulmányait gyűjtötte össze, négy nagyobb csoportra bontva.

Az első rész tanulmányai a könyv címének megfelelően a szavakkal foglalkoznak. Az eddigi szláv jövevényszó-kutatás nagy alakjainak (Asbóth Oszkár, Kniezsa István) munkásságát vizsgálva kimutatja, hogy mindig azt igyekeztek kideríteni, hogy melyik jövevényszó melyik nyelvből való. A következő tanulmányokban a magyar jövevényszavakat vizsgálja. Balti nyelvekből származó magyar jövevényszót mindössze ötöt talál: lett, litván, porosz, tót, véter vagy vöntör, ez utóbbi a népi halászat egyik szakszava. A magyar érnely szót a szláv чръмелъ ('komló') szóból származtatja, mely részegséget, lerészegedést is jelenthet. A karácsony nem szláv szó, az albánból származik ('kércün-'). A szemérem szó a vogul 'esermä'-ből jött, de a szlávval közös őse a szerb-horvát 'sram'. A szid és a királyen szót lappangó szláv jövevényszónak nevezi, a 'styd-' igéből alakult ki, és a hosszú Kárpát-medencei kapcsolat eredménye. Az öblít az 'oboliti', a tör, töröl pedig a 'terti', 'тыро' szóból származik. Mivel ezt már Verancsics felvetette, Kniezsa nem fogadta el szláv eredetét. A vokszhal szó 1793-ban tűnt fel először magyar szövegben, végső soron a londoni Vauxhall szóból származik, normann eredetű, 'a Vaux családé' jelentésben, és egy kertet, szórakozóhelyet jelölt. London mellett más angol városokban is megtalálható volt hasonló mulatóhely, ebből lett az orosz 'vokzal', vagyis vasúti pályaudvar. Eredetileg a Carszkoe Szelóba vezető vasútvonal végállomását nevezték így Pavlovszkban. Hangversenyeket is rendeztek itt, így alakult a jelentés abban az értelemben, hogy zenés szórakozóhelyet is jelenthet. Ennek mintájára kezdték később 'vokzal'-nak nevezni az állomás-épületeket.

A Hunok Vilnában címmel Zoltán András Oláh Miklós Athila című munkájának fehérorosz fordítását tárgyalja (erről a későbbi tanulmányokban is sokszor esik szó). A fehérorosz kéziratot fordítás a lengyel fordítás alapján készült. Bendegeúz itt Bendegecz vagy Bendegetic alakban szerepel. A fehérorosz fordítás 1580 körül készült, lehet, hogy Báthori István lengyel király volt a fordító kenyéradó gazdája. „Régi” szavak új szótárakban címen Zoltán arra utal, hogy a nyelvtörténeti szótárakban szerepelnek kikövetkezett szóalakok. Fantom-szóalakoknak nevezi ezeket, és ezek feltételezett közös ősei keleti szláv szavaknak, mintegy az óorosz bölcső szüleményei, holott ilyen alakok a valóságban nem is léteztek, csak azért találták ki, hogy bizonyítsák a keleti szláv nyelvek közös eredetét. A 'goszudar' (uralkodó) valószínűleg messze nem olyan régi szó, mint gondolják, mert a csakugyan meglévő 'goszpodar' okleveles rövidítését oldották fel ily módon. Egyetlen adat sincs arra, hogy a keleti szlávban a 'goszudar' szó a 14. században létezett volna. A 'dohod' (jövedelem) szó csak litvániai kancelláriai szövegekben fordul elő. Az orosz zsoldárfordításban a 'polszkij' szót lengyelnek fordították, holott mezeit jelent.

A könyv második része különböző szólásokat magyaráz. A magyar hálát ad kifejezés nem a kaj horvátból jött, mint eddig gondolták, hanem latin mintára alakult. A 'chvala' az ószlávban csak dicséretet jelent, nem hálát, viszont Cirill és Metód fordításaiban mindkét értelemben előfordul. A magyarba tehát a bizánci szlávból került be, vagyis a bizánci térítés nyoma. Az azon van 'arra törekfűk' értelemben az 1580 körüli, a már említett és még említendő őfehérorosz fordításban is megtalálható. A fehéroroszban polonizmus, a magyar és a lengyel nyelv egyaránt a németből vette át. Az orosz oderzsat' igének önmagában véve nincs jelentése, csak a pobeđa vagy a verh szóval kapcsolatban (győzelmet arat, vagy felülkerekedik), a népnyelvben számos jelentése van, a latin obtineo fordítása. Ez a latinizmus lengyel-ukrán-fehérorosz közvetítéssel került az oroszba. Végül a farvız szó és a farvizén úszni vagy evezni kifejezés kerül elő. Hogy önmagában mi volna a magyar szó jelentése, az nem derül ki. Az biztos, hogy nem hajózási szakszó. Germán eredetű (Fahrwasser) féltükörszó, és idővel a publicisztikában vált divatossá. Ebből a német szóból jött az orosz 'farvater' is, ahol a fordító a szóösszetétel első felét nem fordította le. Az oroszban a magyarhoz hasonló jelentésben és összefüggésben divatos.

A kötet harmadik része hosszabb szövegek filológiai magyarázatát tárgyalja. Az első tanulmány az orosz Drakula-történet keletkezését vizsgálja. A Drakuláról szóló elbeszélés két 15. század végi és számolt 17–18. századi orosz szövegben fordul elő. Szerzője Fedor Kuricyn orosz diplomata, aki 1482-ben jött Budán, itt szerzekhetett róla tudomást. A korábbi irodalom szerint talán egy román szerző középbolgár nyelven írt munkája lehetett a forrás. Az orosz követség tagjai magyarországi szerbektol hallhatták a történetet, akár egy szerb diák is írhatta a szöveget, amelyet Kuricyn magával viitt. Minden bizonyonnyal más szerb munkák is magyar közvetítéssel jutottak el Moszkvába.

A következő tanulmányban ismét előkerül Oláh Miklós Athilájának fehérórosz fordítása, ezúttal Sonkoly Pál kapcsán, aki Magyarországon elsőként dolgozott fel fehérórosz problémát Szegeden. (Ez ritka jelenség volt, mert Magyarországon a fehérórosz nem volt divatos téma.) Sonkoly az újabb szakirodalmat már nem ismerhette, ezzel egészíti ki Zoltán a kérdést. A fehérórosz fordítást az ukránok ukrán nyelvűnek tartják. Szolgai fordítás lengyelből, egyszerűen mintha csak cirill betűre írta át a lengyel szöveget. A lengyel történet akkoriban megvolt nyomtatásban, a fehérórosz olvasóközönség ezt használta, ezért maradt csupán egyetlen fehérórosz példány. Zoltán arra utal, hogy a fordító igyekezett pontos lenni, de ettől a szöveg csak még lengyelebb lett. A fordítás során a fehérórosz fő mellé lengyel képzésmóddal alkotott új szavakat. Így végül is a fehérórosz fordítást csak az érti, aki tud lengyelül.

A következő tanulmány azt vizsgálja, hogyan került a Szent Orsolya-legendá Maciej Strykowski 1582-ben kiadott nagy krónikájába. Az alapkérdés itt a litvánok római származása. Ez a tétel Długosz krónikájában szerepelt, ahol a római származást a litván nyelv archaikus volta magyarázza. A történet szerint Palemon ötszáz római családdal a Nieman vidékére menekült, az egyik változat szerint Néró elől, a másik szerint Attila elől. Strykowski a korábbi források alapján rendszerezte a honalapítási mítoszt, a menekülés okaként a nagy szárazságot is felsorakoztatta, de fő okként Attila hadainak pusztításait jelölte meg. Strykowski a témából, a tízezer szüz vértanúhalálából verses legendát írt, de ezen belül a Szent Orsolya-legendát prózában adta elő. A témát Oláh Miklós Athilájából vette.

A következő dolgozatok Oláh Miklós munkájának másik vonatkozásait veszik elő. Kétségtelen, hogy ez az első lengyel fordítás a magyar irodalomból, bár nem szerepel a krakkói magyar vonatkozású köteteket összeállító munkában. Alkalmasint azért, mert régebben az eredetit Callimachus munkájában keresték. Strykowski révén jutott el a történet a 17. század során az oroszokhoz. Báthori István uralkodása idején fordították le, a király kezdeményezésére, aki birtokot is adományozott a fordítónak, Cyprian Bazyliknak. A fordításban van egy aktualizálás is, amely igazolja az összefüggést. Bazylik az eredetiben azt találhatta, hogy Attilának pisze orra van, de ő a fordításban már sasorrot írt, vagyis Bazylik Báthori külsejéhez igazította a forrást.

A következő tanulmány is a Szent Orsolya-problémát bogozgatja tovább. A korabeli Nyugat-Európában sok szent és mártír történetét kapcsolták össze Attilával, ezek közé tartozik Orsolya is. Az eredeti latin szövegben XI M Virg. szerepel, a mártírt jelző M betűt értelmezték később úgy, hogy ezret jelent, tehát tízezer szüzet gyilkoltatott meg Attila. Rómából hazatérőben Köln mellett nyilazták le őket a hunok. A hun-magyar azonosítás mindennapos jelenség volt ebben a korban, az első szenvedéstörténetet a gerreshemi kanonisszák kolostorának írta Strykowski, ezt a kolostort a magyarok 922-ben dúlták fel. A magyarok tisztára akarták mosni Attilát, ezért Thurócynál Gyula a kölni hadvezér, aki a gyilkosságot elrendeli. Bazylik fordítását a 17. században két orosz fordítás is kiadta, nem is tudták persze, hogy ez az első orosz fordítás a magyar irodalomból.

Az utolsó tanulmány az ófehérórosz Trisztán és Izolda-legendát vizsgálja meg. A Trisztán-történet a poznańi kódexben található az Athilával és egy litván krónikával együtt. (Zoltán András egyébként 2004-ben kiadta Oláh Miklós Athilájának fehérórosz fordítását.) A fehérórosz fordítás szerbből történt. A szerb motívumokra már Brückner felfigyelt. A szerb fordítás viszont olaszból készült. A szerb fordítás egyébként már többször megjelent. Az olasz eredeti háromnegyed részében velencei változatból készült. Az elveszett szerb szöveg Dubrovnikban készülhetett, a szövegben előforduló 'oras' (óriás) a magyarból jött. Ebből arra is lehetne következtetni, hogy az elveszett szerb szöveget talán magyarországi szerbek fordították le, és készítették a szerb szöveget. A 'pustiiti svobodne' forma a magyar szabadon engedni fordítása. Így lehet, hogy ez a szöveg a legenda egy elveszett magyar változatának nyomait őrizi.

A Kitekintő című negyedik rész zömmel könyvismertetéseket közöl, de ezekre is érdemes odafigyelni. Az első könyv a krakkói nyomdászati magyar vonatkozásait összegzi. Oláh Miklós Athilájának lengyel és fehérórosz fordítása azt mutatja, hogy ez sikerkönyv volt. Jelena Celunova könyve a Litván Nagyfejedelemiség mai nyomait összegzi. Litvánia mellett Fehéróroszország és Ukrajna is utódállama a nagyfejedelemiségnek. A nagyfejedelemiségnek nemcsak etnikai, hanem vallási összetétele is bonyolult volt. Létezett egyfajta Lthuanus-tudat, amely a magyar olvasó számára nem lehet idegen. 1430 körül a litván és a keleti szláv elem aránya 1:12 volt (ez volt a maximum). Idővel a lengyel lett itt a lingua franca, a polszczyzna kresowa, ahogy lengyelül fogalmazzák, a kresy az egykori lengyel-litván állam keleti tartományait jelenti.

2001–2002-ben az International Journal of Sociology két fehérórosz különszámot adott ki. Ennek az ismertetésében Zoltán kiemeli a terület multikulturális voltát, köztes helyzetét Kelet és Nyugat között. A nemzeti identitástudat különösen bonyolult kérdés itt. Még az orosz anyanyelvűek sem tartják magukat oroszoknak, hanem fehéróroszoknak, de a nemzeti identitás helyett még ma is a szovjet identitástudat az élő. Létezik katolikus–ortodox ellentét is. Erős Nyugat-ellenesség jellemzi ma is a lakosságát. Az erős szovjet nosztalgia miatt a 89 lap terjedelmű folyóiratszám csaknem halálra ítélné mondja az országot.

A magyar nyelv régi szláv jövevényszavainak a kérdése az utolsóelőtti téma. A magyar nyelvben a finnugor származású szavak 10,1%-ot jelentenek, a szláv származásúak 9,36%-ot. A szláv kölcsönzések

nagy része a 9–11. századra vezethető vissza, ezért nincs sok értelme annak, hogy valaki megállapítsa, melyik mai szláv nyelvből való az átvétel. Ronald O. Richards könyve mégis ezt próbálja megvalósítani. Annyi megállapítható, hogy a kölcsönszavak zöme a pannóniai szláv dialektusból került a magyarba, de ennek beszélői hamarosan beolvadtak a magyar etnikumba. Hangtani és jelentésbeli kritériumok alapján 53 szót elemzett Richards, a legtöbb bármelyik szláv nyelvjárásból vagy későbbi szláv nyelvből származhat. Kétségtelenül a legtöbb a szerb-horváthoz áll közel, de van cseh, illetve szlovák jellegű is.

Az utolsó tanulmány a novgorodi viasztablákat tartalmazó, 2000-ben megtalált novgorodi kódexeket és a nyírfakéregre írt leveleket tárgyalja. A fejtegetésekhez az alapot Andrej Zaliznyak összefoglaló munkája adta. A nyírfakéregre írt novgorodi leveleket 1951 óta tanulmányozza a nyelvtudomány. Mintegy 800 ilyen levelet sikerült megtalálni, ezek feltételezhetően 11–15. századiak, de van akár a második világháború idejéből származó lelet is. A levelek alapján megállapítható, nem beszélhetünk egységes, úgynevezett óoroszláv nyelvről. Létezett egy ónovgorodi nyelvjárás, amely kedvező körülmények esetén külön nyelvvé fejlődhetett volna, de III. Iván idejétől kezdve erőszakkal elnyomták. Az ónovgorodi nyelvfejlődés figyelembevétele nélkül nem lehet megmagyarázni a későbbi orosz nyelvet. Korábban erről nem lehetett szó ejteni, mivel az egységes óoroszláv nyelv koncepciója volt uralkodó. A nyelvészeti koncepció határozott politikai célt szolgált: a keleti szlávok támogatását a nyugati befolyással szemben. A viasztablákat 2000-ben találták meg, triptichon formájában volt könyvbe foglalva. 1015–1020 körül keletkezettek az egyes táblák. Minthogy az Osztromir-féle evangélium 1056–1057-ből származik, tehát későbbi, ez a novgorodi kódex a legkorábbra datálható szláv könyv, hiszen a 10. századból csak Bulgáriában maradtak fenn ószláv feliratok. A novgorodi kódex zsolnárokat tartalmaz, orosz szerkesztésű egyházi szláv nyelven. A jelenlegi szövegek alatt is található írás nyomai, de ezek a szövegek persze igen nehezen fejthetők meg.

Azért ismertettük ilyen részletesen ezt a kiváló kötetet, mert elgondolkoztathatja a nagy összefüggésekre és elméletekre törekvő történészeket, hogy az általuk többnyire kevésbé méltatott filológiának mennyi alapvető mondanivalója van a történészek számára. Zoltán András azzal, hogy így „töményen” élénk tárta tanulmányait, igazolta, milyen jelentős eredményekhez juthat a történész. Az, hogy a nyírfakéregre írt levelek az 1950-es években milyen politikai üzenetet hordoztak, már akkor nyilvánvaló volt (persze nálunk senki sem merete volna megírni). De Zoltán András könyve számos ennél finomabb és kevésbé ordító megoldásra is felhívja a figyelmet. A magyar történészek csak hálások lehetnek ezért a figyelemztetésért.